

Петер ПЛАНК (Вюрцбург)

ТРИСВЯТЕ: ПРОСЛАВА БОГА АНГЕЛАМИ І ЯБЛУКО РОЗБРАТУ СЕРЕД ЛЮДЕЙ¹

Припустімо, що заплановано якусь важливу екуменічну конференцію, на якій мають бути представлені всі великі християнські Церкви й конфесії: римо-католики й традиціоналісти, протестанти, англіканці, а також православні візантійської традиції, східні та західні сирійці, копти, етіопи й вірмени, яких називають переважно несторіянцями й монофізитами. Крім того, припустімо, що учасники конференції захотіли не лише розмовляти між собою, а й спільно молитися та співати. Тому створили підготовчу літургійну комісію, на нелегких і тривалих засіданнях якої комусь прийшла добра ідея — зібрати всі небіблійні гимни та пісні, які були б знайомі всім делегатам з їхньої власної літургійної спадщини й тому могли б також емоційно зблизити їх у спільному літургійному дійстві.

Така ідея сама по собі, звичайно, гідна похвали, але вже незабаром виявилось би, що християнство майже не має спільного пісенного набутку. Можливо, хтось би згадав про гимн «Слава во вишніх Богу», але порівняння текстів швидко засвідчило б, що латиняни вже в першому тисячолітті його так переробили², що для спільної молитви він більше не придатний. Можливо, фахівець звернув би увагу на те, що грецький урочистий гимн Різду Богородиці *Ἡ γεννησίς σου, Θεοτόκε*, котрий співають 8 вересня, у латинян майже дослівно зринає як антифон святого Бенедикта «*Nativitas tua, Dei Genetrix*»³. Однак ця пісня спричинила б незручності багатьом делегатам із реформованих Церков, а несторіянців через вираз «Богородиця» спонукала б покинути Божий храм. І нерішуча згадка якогось римо-католицького бенедиктинця про те, що гимн «*Te decet laus*», звичний для монашого правила вже від часів святого Бенедикта, як спів у відповідь на читання ранкового Євангелія, є

¹ Перекладено за: Peter Plank. *Das Trishagion: Gotteslob der Engel und Zankapfel der Menschen // Kirche im Osten* 35 (1992) 111–126.

² Докладно про це див.: Α. Σ. Κορακίδης. *Ἀρχαῖοι ὕμνοι*: 2. Ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος (*Gloria*) Δόξα ἐν ὑψίστοις θεῶ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη... Ἀθήναι 1984, особл. с. 45–69.

³ *Μηνᾶϊον τοῦ Σελτεμβρίου*. Ἀθήναι 1970, с. 105; *Liturgia Horarum iuxta Ritum Romanum*, IV: *Tempus per annum hebdomadae XVIII–XXXIV*. Vaticanum 1974, с. 1109.

складовою частиною православної Вечірні⁴, теж не принесла б цій комісії надто багато користи.

Дискусія вже заходить у безвихідь — аж тут рятівна ідея змінює перебіг засідання. Усе-таки є гимн, який майже всі знають, застосовують часто (або дещо рідше, зате у важливих випадках) чи, принаймні, знайдуть у своєму церковному пісеннику, якщо терпляче його погортають. Текст цього гимну короткий, його легко запам'ятати, і він промовляє до кожного, тому що, здається, не містить жодних богословських проблем; він міг би промовити навіть до запрошених єврейських та ісламських спостерігачів: «Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас».

Найбільше задоволені православні. У них немає жодного богослуження, на якому б не співали б урочисто Трисвятого, як вони цей гимн називають, або його не декламував читець⁵.

Погоджуються й католики, добре знаючи, про що йде мова, оскільки, щоб не заплутатися, теж закріпили за цим гимном грецьку назву *Trishagion* (Трисвяте), тимчасом як «Свят, свят, свят» на месі та в гимні «Te Deum» охочіше називають латинською *Sanctus* чи, точніше, «Ter Sanctus». Згідно з правилами своїх літургійних книг вони урочисто співають Трисвяте в рамках так званих імпроперіїв — співів Страсної п'ятниці для вшанування Хреста⁶. Присутній на зібранні римо-католицький світський священик, який отримав свячення задовго до II Ва-

⁴ *Proprium Monasticum O.S.B. // Antiphonale Romanum secundum Liturgiam Horarum ordinemque cantus officii dispositum a Solesmensibus monachis praeeparatum*, додатк. том: *Liber Hymnarius cum invitatoriis et aliquibus responsoriis*. Solesmis 1983, с. 536; пор.: В. Steidle. *Die Benedictus-Regel, lateinisch-deutsch*, вид. 3-тє. Beuron 1978, с. 94; *Ἦρολόγιον*. Roma 1952, с. 87, 153; піснеспів з'являється вже в IV ст. в Апостольських постановах (VII, 48, 3); пор.: F. X. Funk (ред.). *Didascalis et Constitutiones Apostolorum*, 1. Paderborn 1905 (передрук Torino 1959), с. 456.

⁵ S. Heitz (ред.). *Mysterium der Anbetung: Göttliche Liturgie und Stundengebet der Orthodoxen Kirche*. Köln 1986, с. 46, 63, 120, 126, 188, 228, 347–349 та ін. Гайц перекладає «Святий Бог, святий Кріпкий, святий Безсмертний», тому що, мовляв, виголос, який передує прохальному вигукові, у грецькому оригінальному тексті, як і латинському — але не церковнослов'янському та інших перекладах — стоїть у називному відмінку (там само, с. 47, прим. 12). Однак щодо такого розуміння тексту (воно, очевидно, спирається на: Н. Engberding. *Zum formgeschichtlichen Verständnis des ἄγιος ὁ θεός, ἄγιος ἰσχυρός, ἄγιος ἀθάνατος — ἐλέησον ἡμᾶς // Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 10 (1930) 168–174) слід заперечити, що називний відмінок у біблійній та патристичній грецькій мові часто вживають у значенні кличного (пор., наприклад, вигук обох сліпих у Мт. 9:27: Ἐλέησον ἡμᾶς, υἱὸς Δαυὶδ), і завершальний прохальний вигук передбачає окличну інтерпретацію попереднього звертання за умови, що текст зв'язний.

⁶ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*, стереотип. вид. Vaticanum 1971, с. 259–260.

тиканського собору, ще собі добре пригадує, що Трисвяте траплялося й серед прохань Першого часу⁷, скасованого соборовою конституцією про Літургію.⁸ До того ж, у його спільноті Трисвяте Страсної п'ятниці співають досі, як повелось віддавна, грецькою та латинською мовою: Ἅγιος ὁ θεός — Sanctus Deus, ἅγιος ἰσχυρός — sanctus fortis, ἅγιος ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς — sanctus immortalis miserere nobis. Адже Трисвяте Страсної п'ятниці, поряд із «Киріє елейсон», є залишком грецької мови в богослуженнях Римської Церкви, літургійною мовою якої аж до IV ст. була не латинська, а грецька.

Англіканці також схвалюють пропозицію співати Трисвяте, тому що й у них збереглися імпроперії (звані *reproaches*) у Страсну п'ятницю: «Holy God, Holy Mighty, Holy and Immortal, have mercy upon us»⁹.

Дещо відрізняється порядок слів у німецьких лютеран. Вони на своєму головному богослуженні Страсної п'ятниці приспівують у відповідь на імпроперії: «Святий Господи Боже, святий кріпкий Боже, святий милосердний Спасителю, Ти вічний Бог...» Саме так Мартін Лютер сформулював 1524 року цей гімн у своєму опрацюванні латинського хоралу XI ст. «*Media vita in morte sumus*»¹⁰. Але врешті-решт не зашкодить раз заспівати текст Трисвятого і в його первісній редакції, отож лютерани з краю Реформації теж згодні на цей гімн.

Тим часом шум голосів представників різноманітних Церков Близького Сходу та Керали в Південній Індії став таким гучним, що заглушив представників інших реформаторських деномінацій. Увагу привернув насамперед один копт. Він збагнув, що в цьому випадку грецька мова явно має велике екуменічне значення, і йому не терпиться оголосити цілим зборам, що і його Церква донині співає Трисвяте не по-коптськи чи по-арабськи, а по-грецьки. Оскільки всі знають грецький текст, можна

⁷ *Breviarium Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum*, вид. 3-ге, pars hiemalis. Regensburg 1957, с. 16. Відповідно в інших трьох томах.

⁸ II Ватиканський собор. Конституція про Святу Літургію, п. 89 (укр. мовою див.: *Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації*. Львів 1996, с. 41).

⁹ *The English Hymnal*. London, s. a., с. 594 (№ 737).

¹⁰ *Evangelisches Kirchengesangbuch: Ausgabe für die Evang.-Luth. Kirche in Bayern*, № 309; *Gotteslob: Katholisches Gebet- und Gesangbuch*. Stuttgart та ін. 1975, № 654; крім того: P. Wagner. *Das Media vita // Schweizerisches Jahrbuch für Musikwissenschaft* 1 (1924) 18–24; W. Lipphardt. «Mitten wir im Leben sind»: Zur Geschichte des Liedes und seiner Weise // *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963) 99–118; його ж. Die älteste Quelle des deutschen «Media vita», eine Salzburger Handschrift vom Jahre 1456 // *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 11 (1966) 161–162 (пор. також хорал «О Боже, простягни свою ніжну руку» 1642 року в: *Gotteslob*, № 306).

навіть добре зрозуміти його, коли він співає: Ἄγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς, ἐλέησον ἡμᾶς¹¹.

Та ледве він закінчив, як відразу зауважив, що, мабуть, сказав щось зайве: православних візантійської традиції, досі таких втішених загальним схваленням їхнього богослуження, немовби громом ударило. Їхні обличчя спохмурніли. Хтось пробурмотів щось про «монофізитську ересь». І справді, до тексту, який обговорювали досі, копт додав дещо, чого, очевидно, і стосувався цей закид: ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς — «розп'ятий за нас»¹².

Тут час нам перервати засідання екуменічної літургійної комісії та повернутися в кабінет дослідника, щоб довідатися, що за цим криється, звідки цей гімн походить, яка його історія та що він означає.

1. Легенда про виникнення гімну та її основи

Хто уклав Трисвяте і де його вперше заспівали, ми не знаємо. Його витоки губляться в темряві. Документально його вперше засвідчено актами Халкедонського собору 451 року¹³. Коли наприкінці першого засідання 8 жовтня присутні на ньому високі імперські посадовці запропонували реабілітувати засуджених два роки тому на так званому «розбійницькому» соборі в Ефесі єпископів Флавіяна Константинопольського та Євсевія Дорилейського, а голову тодішнього зібрання Діоскора Александрійського разом із його однодумцями засудити, то митрополити та єпископи державної провінції Сходу заплодували зі словами: «Це вирок справедливий! Многая літа Сенату! Святий Боже, святий Кріпкий,

¹¹ Про сучасне вживання Трисвятого в Євхаристійній Літургії різних дохалкедонських обрядів див.: I. M. Hanssens. *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus 3: De missa rituum orientalium*. Roma 1932, с. 99–104; про коптів див. с. 100–101.

¹² Авторіві статті самому довелося бути свідком такої реакції з боку православних богословів на дохалкедонський текст Трисвятого.

¹³ E. Schwartz (ред.). *Concilium Universale Chalcedonense 1.1* [= *Acta Conciliorum Oecumenicorum* [далі — ACO] 11/1/1]. Berlin — Leipzig 1933, с. 195. Проте в іншому місці (його ж. *Publizistische Sammlungen zum acaianischen Schisma*. München 1934, с. 242) Шварц стверджує, що свідчення містяться вже в актах Ефеського собору (431), де в листі до імператора Теодосія II від єпископів державної провінції Сходу на чолі з Йоаном Антіохійським є слова: «Ви їх (тобто ангелів) побачите, як вони стоять біля страшного престолу й невинно возносять хвалу Богові отим вражаючим ἁγιασμός, яке тепер дехто намагається перетлумачити (παραχαράττειν)» (E. Schwartz (ред.). *Concilium Universale Ephesinum*, т. 1, част. 7 [= ACO I/1/7]. Berlin — Leipzig 1929, с. 2). Однак термін ἁγιασμός тут безперечно означає триразовий вигук «Свят» без додатків (докази цього значення наведено в: G. W. H. Lampe (ред.). *A Patristic Greek Lexicon*, вид. 5-те. Oxford 1978, с. 17), про який ідеться в Іс. 6:3 (LXX). Хоча згадана суперечка про тлумачення могла вестися вже щодо питання, як слід розуміти вигук: христологічно чи тринітарно, висновок Шварца: «Отже, широко обговорюваний додаток 'ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς' з'явився вже тоді», — видається зовсім хибним.

святий Безсмертний, помилуй нас! Многая літа імператорам! Негідний повинен відійти! Діоскора усунув Христос!»

Перша згадка про Трисвяте саме в такому контексті може неприємно вразити. Адже насправді воно належить передовсім літургійному контекстові. Це увиразнили новіші дослідження Жанера¹⁴ та Матеоса¹⁵: спершу Трисвяте було процесійним співом. У Константинополі та інших місцях воно слугувало під час молитовних процесій, і насамперед під час входу вищого кліру для здійснення Євхаристійної Літургії, приспівом усього народу до стихів псалма у виконанні співців. Про первісне походження Трисвятого свідчить те, що його й досі виконують у візантійській Літургії безпосередньо перед читанням Святого Письма. Ми також знаємо, що при цьому було звичним вітати імператора та патріярха вітальними вигуками¹⁶. Наведене місце з актів Халкедонського собору, на мій погляд, дозволяє зробити висновок, що літургійні практики, про які ми здебільшого довідуємося лише з пізніших джерел, уже в середині V ст. були звичними і, вочевидь, настільки ввійшли в плоть і кров деяких учасників собору, що вони їх уживали й за інших нагод великого церковного значення, як, наприклад, при ухваленні постанов собору.

Цікаво, що, згідно з актами собору, почали співати Трисвяте під час засідання собору єпископи державної провінції Сходу, тобто Антіохійського патріярхату. Це збігається зі словами Антіохійського патріярха Севера в останній із його проповідей з катедри, що Трисвяте з'явилося саме в Антіохії¹⁷.

Тому видається малоімовірною розповідь про походження Трисвятого, подана низкою візантійських істориків¹⁸: нібито це сталося в

¹⁴ V.-S. Janeras. *Les Byzantins et le Trishagion christologique // Miscellanea Liturgica in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, 2. Rom — Paris — Turnai — New York 1967, с. 469–499, особл. 470–475.

¹⁵ J. Mateos. *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine: Étude historique* [= ÉOCA 191]. Roma 1971, с. 106–110. Пор. також: Н.-J. Schulz. *Die byzantinische Liturgie: Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, вид 2-ге, переробл. і доповн. [= Sophia, 5]. Trier 1980, с. 43*–46*, 46–51 (укр. мовою див.: Г. Й. Шульц. *Візантійська Літургія: Свідчення віри та значення символів*. Львів 2002, с. 74–78).

¹⁶ J. Mateos. *La célébration*, с. 122–123. Характерним є спів Трисвятого у візантійському обряді поховання для супроводу померлого від його дому до храму та від храму до місця поховання: *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*. Βενετία 1862 (передрук: Ἀθήναι 1986), с. 395 та 420.

¹⁷ Проповідь 125, виголошена 11 квітня 518 року: *Patrologia Orientalis*, 29, 1, с. 232–253, тут с. 249.

¹⁸ Збірка таких повідомлень є в: F. X. Bauer. *Proklos von Konstantinopel*. München 1919, с. 50–55; пор. також: I. M. Hanssens. *Institutiones liturgicae*, с. 110–119. Уперше ця легенда з'являється в збірнику сфальсифікованих листів до Петра Кнафея, перший «наклад» якого було поширено, мабуть, близько 511 року; пор.: E. Schwartz. *Publizistische Sammlungen*, с. 133, 138, 142, 143, 147.

контексті жахливого землетрусу в Константинополі за часів правління патріярха Прокла (434–446). Увесь народ, з великим страхом покинувши місто, вийшов у відкрите поле і, згромадившись навколо свого єпископа, постійно молив Бога проханнями «Киріє елейсон», аби Він зупинив це жахливе випробування. Раптом одна дитина була взята до третього неба й почула там спів ангелів: «Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас». Хлопчик переповів це Проклові, після чого всі заспівали об'явлений ангельський гімн — і землетрус умить припинився.

Нема сумніву, що тут ми маємо справу з легендою, а не з історією. Та багато легенд несуть у собі правду у власний спосіб — як наративні носії традиції. Що саме ця легенда прагне нам передати, ми ще побачимо. Наразі лише ствердимо, що дуже мало церковних гімнів наділені такою легендою про своє виникнення і що вже цей факт свідчить про особливий статус цього гімну та надзвичайну пошану до нього.

2. Антіохійський папуга

Близько 477 року в Антіохію прибув один сирійський монах на ім'я Ісаак. Він був переконаним противником Халкедонського собору й не міг — як і багато його сучасників — дати собі ради з догматичною формулою собору, що одна особа чи іпостась Ісуса Христа має дві природи — божественну і людську. Він був одним із багатьох, що надавали перевагу мові про *одну* природу, *μία* чи *μόνη φύσις* Ісуса Христа, тому що під природою вони розуміли радше те, що халкедонці вважали особою чи іпостассю. Отже, він належав до так званих «монофізитів», для яких єдність особи Ісуса Христа була важливою, а з сьогоденішньої перспективи й справедливою богословською справою.

У той час Антіохія була не лише дуже великим і визначним, але й «кольоровим» містом, у якому зустрічалися люди з найрізноманітніших країн, торгуючи, обговорюючи між собою на повен голос усілякі проблеми, не в останню чергу й релігійні — і не раз їм, мабуть, спадали на гадку шалені ідеї. У всякому разі, десь у місті Ісаак надібав якогось папугу, котрий миттєво привернув до себе увагу монаха, тому що невпинно повторював: «Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, розп'ятий за нас, помилуй нас!» Більшість перехожих глузували з папуги та йшли далі своєю дорогою. Але не наш Ісаак: папуга так зачарував монаха, що той присвятив йому свою величезну — аж на цілих 2137 рядків — поему. Укладена вона сирійською мовою і збереглася й досі¹⁹.

¹⁹ Carmen de avi illa, quae Antiochiae Trishagion cantavit // G. Bickell. *Sancti Isaaci Antiocheni Doctoris Syrorum opera omnia*, syriace arabiceque primus edidit, latine vertit, prole-

Зворушив Ісаака, очевидно, не так сам факт існування папуги, якому втовкмачили Трисвяте. Йому радше йшлося про додаток, з яким птах його торохтів, — «розп'ятий за нас». Бо ледве чи можна було собі уявити якусь іншу лаконічну формулу, яка би влучніше за Трисвяте з додатком «розп'ятий за нас» відтворила переконання таких людей, як монах Ісаак. Той великий парадокс, що в Ісусі Христі Святий просто-таки прирівняв себе до грішних, Сильний став слабким, Безсмертний помер хресною смертю — одним словом, Бог став людиною — був і залишався для них ядром християнської віри. Вони прагнули до останку захищати свою віру від тих, хто відокремлював божественність і людськість у Христі, ставлячи цим, на їхній погляд, під сумнів основу Божого діла спасіння людини та світу. Жоден богословський метод не пасував для цього краще за той, який сьогодні в підручниках з догматики називають «взаємообміном властивостей» (комунікацією ідіом). Згідно з ним, можливо й слушно приписувати людині Ісусові божественні властивості (ідіоми), і навпаки: Божественному Логосові — людські. Відповідно, Ефеський собор 451 року заявив, що по-богословськи цілком коректно Марію, матір Ісуса, називати Θεοτόκος — Богородицею. Знову ж таки, православним є й вираз, що святий, могутній, безсмертний Бог за нас дав себе розп'яти.

Добре знаючи, наскільки важливі прості й переконливі гасла, коли йдеться про керування народом, патріярх Петро, на прізвисько Кнафей (лат. Fullo), тобто Сукновал, близько 471 року ввів додаток «розп'ятий за нас» у Трисвяте²⁰, яким люд мав звичай вітати свого патріярха під час його входу в катедральний собор. Успіх справи був грандіозний. І історія з папугою — цьому підтвердження.

3. Кривава суперечка про тлумачення

Проте в інших місцях додаток викликав гнівне обурення. Очевидно, Петро Кнафей прийняв за щось цілком зрозуміле те, що таким якраз не є, а саме що Трисвяте має христологічний зміст. Насправді в інших місцях, і насамперед у столиці імперії, Константинополі, цей гимн завжди розуміли тринітарно. Та й не дивно. Адже не треба бути надто

gomenis et glossario auxit, т. 1, Gießen 1873, с. 84–175; текст без перекладу є і в: P. Bedjan. *Homiliae Sancti Isaaci Syri Antiocheni*, т. 1. Paris 1903, с. 737–788. Про ідентичність і твір Ісаака пор.: O. Bardenhewer. *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, т. 4. Freiburg i. Br. 1924, с. 402–407; F. Graffin. *Isaac d'Amid et Isaac d'Antioche // Dictionnaire de Spiritualité*, т. 7. Paris 1971, кол. 2010–2011.

²⁰ Theodoros Anagnostes. *Historia Ecclesiastica*, Epitome 390; пор.: G. Ch. Hansen (ред.). *Theodoros Anagnostes. Kirchengeschichte [= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 54]*. Berlin 1971, с. 109.

проникливим, щоб у тексті серафимського гимну «Свят, свят, свят» з Іс. 6:3, який також увійшов як до юдейського, так і християнського богослуження, розпізнати текстуальну основу нашого Трисвятого. А гимн «Свят, свят, свят» деякі богослови ранньої Церкви тлумачили в значенні мови про Божу Трійцю²¹, тож і його розширений до Трисвятого текст багато хто розумів суто тринітарно.

Звичайно, додаток, який Петро Кнафей увів до Трисвятого, повинен був занепокоїти всіх тих, хто звик співати цей гимн як похвалу Пресвятій Трійці. Однак закиди, якими його осипали тоді й опісля, були в усякому разі надуманими й абсурдними, на кшталт: хто тримається додатку до Трисвятого, той, мовляв, стверджує, що Святий Дух, ба ціла Трійця, була розп'ята, і крім того, що Отець має двох Синів, а саме одного Могутнього і другого Розп'ятого, отже, що єдиний Бог — це не Три Особи, а чотири. Таку заплутану полеміку розвивали переважно всупереч знанню правди. Не соромилися при цьому застосовувати й засоби сумнівної репутації, наприклад сфабриковану власними силами збірку фальшивих листів до Петра Кнафея, частину яких приписували давно померлим єпископам, як, наприклад, Акакію Константинопольському (472–488) та Феліксові II Римському (483–492), а для частини авторів просто вигадували²². Щоб скласти враження про форму та зміст цих фальшивок, зачитуємо тут одне місце з твору, авторство якого приписали Акакію:

Небо вийшло зі себе й здригнулася земля; затряслися й підвалини святої католицької та апостольської Церкви Божої; залунав плач і стогін священників Христових, а серед них і мій, і ми, за Божим знаком зібраний тут священний собор, почули, що ти, брате, натворив. Яке писання тебе навчило говорити, що Святий Дух розп'ятий на хресті, чи стверджувати, нібито існує два Сини, чи фальсифікувати гимн Трисвяте, чи оспівувати чотирьох Божих Осіб замість Трьох, чи заявляти, що ти святіший та розумніший за ангелів? Адже коли ти кажеш «святий Кріпкий» і додаєш далі до цього «розп'ятий за нас», то окреслюєш двох Синів — одного «сильного» і другого «розп'ятого». Коли ж ти кажеш «святий

²¹ Athanasios. De synodis 38 // PG 26, 760; Basilius Magnus Adv. Eunomium 3,3 // PG 29, 661 (див.: рос. мовою: Опровержение на защитительную речь злочестивого Евномия // Творения иже во святых отца нашего Василия Великаго: В 4 частях, ч. 3. Москва 1993. с. 135); його ж. Epist. 226,3 // PG 32, 848; Gregorius Nazianzenus. Oratio 38, 8 (PG 36, 320); перелік цитат Отців про Трисвяте див. у розділі 42: Χρήσεις πατρικῆς περὶ τοῦ τρισυαίου ὕμνου у книжці: F. Diekamp (ред.). *Doctrina patrum de incarnatione verbi: Ein griechisches Florilegium aus der Wende des 7. und 8. Jahrhunderts*, 2-ге вид. Münster 1981, с. 316–319.

²² Ці листи, виготовлені в двох редакціях, близько 511 та 518 років, див.: E. Schwartz. *Publizistische Sammlungen*, с. 125–150; про їхнє походження та літературну форму див. там само, с. 287–300. Інші видання того ж автора: *Collectio Sabbaitica contra Acephalos et Origeniastas destinata*[= ACO, III]. Berlin 1940, с. 6–25; 217–231; коментар про це: там само, с. XI–XIV. Пор. також: A. Grillmeier. *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*, т. 2/2: *Die Kirche von Konstantinopel im 6. Jahrhundert*. Freiburg — Basel — Wien 1989, с. 265–277.

Безсмертний, розп'ятий за нас», то приписуєш Святому Духові хрест. Тому що Він є «святим Безсмертним» [...] Чи не сором тобі сходити на єпископський престол, який ти осквернив своїми богохульствами поза всякими священними правилами [...]?»²³

Мало допомогло їй те, що апологети додатку покликалися на факт, що вони віддавна розуміли цей гімн христологічно, і те, що по-халкедонськи налаштований Антіохійський патріарх Каландіон, який тимчасово (мабуть, 482–484) заступав на престолі вигнаного Петра, щоб уникнути будь-якого непорозуміння, додав до гімну ще й слова Христè βασιλεῦ²⁴. Надто пізно з'явилися окремі відгуки розсудливих людей, як, наприклад, Антіохійського патріарха Єфрема (527–545), який висловив думку, що в разі тринітарного розуміння Трисвятого додаток «розп'ятий за нас» не міг би з'явитися, а коли цей гімн присвячують одному лише Христові, то він цілковито узгоджується з правильною вірою²⁵. Надто вже довго без перерви повторювали давні закиди проти розширеного Трисвятого та проти Петра Кнафея; їх підхоплювали навіть ті, хто взагалі не розумів, про що власне йдеться.

Наелектризована до краю атмосфера розрядилася в кривавих сутичках, як, наприклад, заворушення 512 року в Константинополі, що майже коштувало імператорові Анастасію трону. Побачене тоді на власні очі майбутній придворний посадовець і хроніст Маркеллін Комес, який писав латиною, виразив такими словами:

Якось у неділю, коли через співаків Марина й Платона з церковного кліросу за наказом імператора Анастасія до троїчного гімну було додано фразу теопасхитів про чотирьох Божих осіб, багатьох правовірних, що досі співали попередній текст і почали докоряти негідним протопсалтам, було побито посеред церкви, вкинуто до в'язниці та вбито. Крім того, у понеділок у дворі святого Теодора під час величезної різни в ім'я однієї віри було вбито католиків. Роздратований цим, натовп правовірних у вівторок [...] з усіх сторін зібрався на форумі Константина. Інші ходили по цілому місту, співаючи весь день та всю ніч гімн Пресвятій Трійці, [...] і мечем та вогнем мордували монахів — прибічників імператора Анастасія. Ще інші поволокли ключі від воріт та всілякі

²³ Уривок із «Листа Акакія» наведено в: E. Schwartz. *Publizistische Sammlungen*, с. 142–144 (пор.: там само, с. 299–300), а також: E. Schwartz. *Collectio Sabbaitica*, с. 18.

²⁴ Kirchengeschichte des Ioannes Diakrinomenos, Logos 6 та Kirchengeschichte des Theodoros Anagnostes, Epitome 427 (у: G. Ch. Hansen (ред.). Theodoros Anagnostes. *Kirchengeschichte*, с. 155 і 118).

²⁵ Photios. *Bibliotheca* 228 // PG 103, 957–960. Єфрем повідомляє також, що в Іллірії та Тракії подекуди замість христологічного додатку вводять тринітарний — ἀγία τριάς, ἐλέησον ἡμᾶς (там само). Ще й тепер у візантійському Часослові услід за Трисвятим після «Слава Отцю» в багатьох місцях іде ще одна молитва, яка починається словами Παваγία τριάς, ἐλέησον ἡμᾶς і мала б допомогти розуміти Трисвяте тринітарно (пор. про це: J. Mateos. *Prières initiales fixes des offices syrien, maronite et byzantin* // *L'Orient Syrien* 11 (1966) 488–498).

похідні військові символи до форуму, де вони влаштували табір свого релігійного угруповання. Там вони вигукували, що їхнім імператором повинен стати Ареобінд — саме тоді, коли Анастасій займався судовими справами. Після цього портрети та статуї Анастасія було скинуто на землю. Сенаторів Келера та Патриція, висланих до них із завданням утихомирити та задобрити натовп, вони градом каміння прогнали геть. Спаливши дома Марина та Платона, вони прибули до Анастасія в цирк, стали перед його трибуною і співали гимн Пресвятій Трійці за католицьким звичаєм, тримаючи в руках Євангеліє та хрест Христовий. Дуже багато долучилося до них із форуму, вигукуючи, що Марина й Платона, як зачинателів того збочення, слід віддати на поталу диким звірам. Імператор Анастасій зі звичним для нього лицемірством пообіцяв, що так і буде вчинено, отож у вівторок, коли вони прийшли на форум, він домігся, щоб вони, без якогось успіху в цій справі, розійшлися по своїх домівках²⁶.

4. Свідчення римських імпроперіїв

Такі події надзвичайно чітко засвідчують, що на Сході обидва способи інтерпретації Трисвятого та, відповідно, відмінні одна від одної текстуальні його форми давно стали конфесійним гаслом як прихильників, так і противників Халкедонського собору. І з певного огляду вони залишилися такими до сьогодні. На тлі цієї заплутаної ситуації дослідження значення Трисвятого в римському обряді особливо важливе.

Уже з першого погляду видно, що Трисвяте в рамках співів Страсної п'ятниці на вшанування Хреста, без жодного сумніву, стосується Христа. Воно слугує там приспівом до першої частини так званих імпроперіїв — докорів, якими Спаситель звертається до свого народу: «Народе мій, що я тобі зробив, чим тебе обманув? Дай мені відповідь! ... Я доглядав тебе як свій добірний виноградник... Ти ж напоїв мене в моїй спразі оцтом...»²⁷

Західні літургійні джерела, особливо *Ordo Romanus* 31 із IX ст., підтверджують, що цю першу частину імпроперіїв спочатку співали не як сьогодні — для вшанування хреста, а під час урочистого внесення хреста *перед* його вшануванням²⁸. Таким чином, вони вказують на ту саму первісну роль Трисвятого в літургійному житті, що й давніші грецькі

²⁶ *PL* 51, 937–938. Уже 511 року в столиці відбулися жорстокі сутички між налаштованими по-халкедонськи та антихалкедонськи монахами, яким Трисвяте з додатком та без нього слугувало бойовим кличем. Через ці безпорядки патріярх Македоній II (495–511), який схилився до халкедонської догми, змушений був поступитися своїми переконаннями.

²⁷ Див. прим. 5. Пор. про це: A. Baumstark. *Der Orient und die Gesänge der Adoratio Crucis* // *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 2 (1922) 1–17.

²⁸ M. Andrieu. *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, 3 [= *Spicilegium Sacrum Lovaniense: Études et Documents*, 24]. Louvain 1951, с. 498. *Ordo* походить, мабуть, із другої половини IX ст. (пор. там само, с. 487).

джерела: Трисвяте було приспівом до співів під час процесій і, насамперед, під час входження до храму.

Більше, ніж цей факт, може здивувати, з якою одностайністю на Заході Трисвяте інтерпретували христологічно. Адже тут Захід разом із нехалкедонськими східними національними Церквами²⁹ конфронтує з візантійцями³⁰. Проте, з огляду на цей літургійний альянс латинян зі східними християнами проти греків,³¹ видається незрозумілим, чому ж тоді додаток Петра Кнафея «розп'ятий за нас» не увійшов до римського богослуження Страсної п'ятниці, тим більше що він до нього якраз би пасував. Очевидно, уже в часи введення імпроперіїв цей додаток до Трисвятого настільки перетворився на літургійну прикмету «монофізитської ересі», що його прийняття в західному богослуженні було наперед виключене.

Відповідно, ще до нашого часу при укладанні часткових уній між східними національними Церквами і Римським Престолом компетентні римські дикастерії зобов'язували їх усунути формулювання «розп'ятий за нас» із тексту їхнього Трисвятого. Лише 1930 року цей принцип було порушено³² з нагоди переходу південноіндійських яковитів до Католицької Церкви.

5. Знання наверненого юдея

Незалежно від еклезіологічної позиції, у римському рішенні підтвердити правовірність тексту Трисвятого, який здавна вживали дохалкедонські християни, можна розпізнати прикмету того, що після півтора тисячоліття конфесійних сварок навколо цього гимну нарешті поступово знову прояснюється погляд на його автентичне богословське значення. Тож час прислухатися до традиції майже забутого тлумачення, яке намагається віднайти зміст первісного тексту, поза всякими супереч-

²⁹ Щодо традиції христологічного тлумачення в нехалкедонців пор.: A. de Halleux. *Philoxène de Mabbog: Sa vie, ses écrits, sa théologie*. Louvain 1963, с. 36, 189–201, 225–240; V. Poggi, Mar Grigorios (Hannā Ibrāhīm). Il commento al Trisagio di Giovanni Bar Qursus // *Orientalia Christiana Periodica* 52 (1986) 202–210. (Йоан Бар Курсус жив приблизно в 482–538 роках). Пор. також: V. Inglesian. Chalkedon und die armenische Kirche // A. Grillmeier, H. Bacht (ред.). *Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart*, 2, 4-те вид. Würzburg 1973, с. 361–417, зокрема с. 371–372, 385, 397.

³⁰ Як приклад назвемо тут лише писання Йоана Дамаскіна: Ioannes Damascenus. *Epistola de Hymno Trishagio* // B. Kotter (ред.). *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, IV [= *Patristische Texte und Studien*, 22]. Berlin — New York 1981, с. 289–332; *Expositio Fidei* 54 (= III, 10) // B. Kotter (ред.). *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, II [= *Patristische Texte und Studien*, 12]. Berlin — New York 1973, с. 129–131.

³¹ Однак у мозарабську Літургію від VII ст. увійшли візантійські форма та значення Трисвятого; пор.: L. Brou. *Études sur la liturgie mozarabe: Le Trisagion de la messe d'après les sources manuscrites* // *Ephemerides Liturgicae* 61 (1947/1) 309–334.

³² V. S. Janeras. *Les Byzantins*, с. 499.

ками про додаток Петра Кнафея. Серед своїх цінних витягів із давніх богословських творів, на сьогодні втрачених, високоосвічений Константинопольський патріярх Фотій (близько 820–891) залишив по собі й витяг із твору VI ст. Оіковоиқі праϋατεία пера якогось монаха Йова³³ (деінде його ім'я не згадується). У ньому говориться:

Тому співак тоді, коли священники входять у вівтар, співає згори [тобто з амвона]: «Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний». Цей гімн, каже він [Йов], пов'язаний із вражаючим гімном серафимів. Але, продовжує він, не йому самому належить ця думка, а одному юдею, який був навчений у правді та сам отримав від Церкви гідність повчати інших, мудрий і в інших речах, що вів світле життя; ось він його й навчив, з чого був складений святий гімн. Він, каже той [Йов], учив, що пісня була складена з гімну серафимів та рядка 41-го псалма³⁴. А саме, у псалмі співається: «[Прагне душа моя] Бога, кріпкого, живого». Але «живого» (ζῶντα) замінили рівнозначним «безсмертного» (ἀθάνατον). А слово «кріпкий» (ισχυρός) залишили, і так було складено святу пісню. Слова «Бог» та «святий» протиставлено рукотворним глиняним ідолам, справжній огиді, слово «кріпкий» — їхній безмовності, нерухомості й слабкості, а «безсмертний» — їхній бездуховності, бездіяльності та, нарешті, їхній відокремленості від життя. Він [Йов] каже, що та свята людина навчила його й того, що досліджували й інші, а саме що блаженний Прокл (він був єпископом Константинополя) мав одкровення про потребу скласти згадану пісню, під час якого ангели співали цей святий текст, а він першим отримав це одкровення від них³⁵.

Те, що юдей, який перейшов у християнство, розповідає тут монахові Йову, з багатьох оглядів надзвичайно важливе. Зокрема, він пояснює зміст гімну, не витлумачуючи його спеціально чи то тринітарно, чи христологічно — отже, специфічно по-християнськи, а подає його як старозавітне визнання Бога — Святого, справді живого, який править сильним раменом, на відміну від усяких нікчемних ідолів. На його думку, текст складається з двох взаємовкладених виразів біблійного походження, а саме ἄγιος ἄγιος ἄγιος серафимів з Ісаєвої візії свого покликання (Іс. 6:3), з одного боку, та τὸν θεὸν τὸν ἰσχυρὸν τὸν ζῶντα з Пс. 41:3 (LXX), з іншого. Однак якщо погортати текст Септуагінти, то виявиться, що вираз τὸν ἰσχυρὸν, на якому юдей особливо наголошує, міститься не в усіх,

³³ E. Amann у: *Dictionnaire de théologie catholique*, т. VIII/2, 1486–1487.

³⁴ Нумерацію псалмів тут подано за текстом Септуагінти; у римському виданні перекладу Святого Письма українською мовою цей псалом має номер 42.

³⁵ Photios. *Bibliotheca* 222 // PG 103, 772. Це тлумачення перейняв у XIV ст. Николай Кавасила у своїй Ἦρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας XX, 3; пор. R. Bornet, J. Gouillard, P. Perichon (ред.). *Explication de la Divine Liturgie* [=Sources Chrétiennes, 2-ге вид., т. 4]. Paris 1967, с. 146–147.

а лише в деяких рукописах грецького Нового Завіту, а в єврейському тексті його взагалі немає, тож він є додатком відносно пізнього часу³⁶.

6. Tersanctus та Алилуя

З огляду на бажання філологічного та богословського тлумачення тексту Трисвятого, мабуть, ніхто не зможе просто відсунути осторонь посилення юдейського співбесідника монаха Йова на Пс. 41:3 (LXX). З іншого боку, запропонована ним розв'язка також ледве чи кого задовольнить. Адже, згідно з нею, відомий серафимський гимн «Свят, свят, свят», котрий як ангельський спів уже давно відігравав у юдейському богослуженні видатну роль, без видимої причини було поєднано з інтерпольованою версією тексту рядка якогось псалма в нову цілісність, і в такій формі гимн зміг швидко набути ключової позиції в Літургії та в розвитку християнської догматики.

Дозволю собі запропонувати тут іншу розв'язку. Вона ґрунтується на цитаті з коментарів Атанасія Александрійського на Псалом 104. Ось вона:

Алилуя є похвалою Невидимому. Тому що кажуть, що ангели прославляють цим вигуком Бога, як херувими вигуком «Свят, свят, свят». Святі Отці чули це (Алилуя) на власні вуха й розповіли про це, як Ісаїя про серафимську пісню. Але Алилуя пояснюють таким чином: ἄλ означає θεός, ἦλ означає ἰσχυρός, а οὐα — κραταίος³⁷.

Мабуть, зайвим є детально пояснювати, що я маю на увазі: якщо за часів Атанасія існувало передання, згідно з яким біблійний єврейський вигук «Алилуя» є ангельським співом, а тому з ним на одному диханні називається «Свят, свят, свят» серафимів, що в перекладі грецькою звучить як θεός ἰσχυρός κραταίος, то напрошується думка, що Трисвяте є нічим іншим, як схрещенням обох цих біблійних ангельських співів.

Однак на це слід заперечити, що грецький вислів, який мав би передавати Алилуя, закінчується словом κραταίος (кріпкий), а не ἀθάνατος (безсмертний). Але й для цієї проблеми існує розв'язка: у грецькому творі під назвою «Про життя пророків», який є, мабуть, християнським опрацюванням важливого юдейського твору III–IV ст., говориться, що Алилуя означає αἰνέσωμεν τῷ ζῶντι θεῷ («Похвалімо живого Бога»)³⁸.

³⁶ *Septuaginta Sotietatis Scientiarum Gottingensis auctoritate* / під ред. A. Rahlfs, т. 10: *Psalmi cum Odis*. Göttingen 1931, с. 147. Згідно з цим виданням, додаток τὸν ἰσχυρόν та ін. міститься в редакції Лукіяна, в Александрійському кодексі, у коментарі Теодорета на псалми; його перейнято також у Галльському псалтирі Єроніма.

³⁷ PG 27, 442. Як видно з попередніх праць Дж. Віана над критичним виданням коментаря Атанасія на псалми, цитоване місце слід відносити до його автентичного текстуального багатства: Giovanni M. Vian. *Testi inediti dal commento ai salmi di Atanasio* [= *Studia Ephemeridis* «Augustinianum», 14]. Roma 1978, с. 78.

³⁸ Так звана друга Епіфанієва редакція твору *De vitis prophetarum* у главі про пророка

Виходячи з цієї етимології, яка, зрештою, набагато ближча до справжнього сенсу єврейського Аلیلія, ніж передана Атанасієм, можна, мабуть, припускати, що οὐία походить від הַיָּהּ (hājja) = живий, що грецькою мовою — ζῶν, інакше було б הַיָּהּ (hājā) = життєстійкий, що справді можна передати словом κρῆταιός³⁹.

Отже, при передаванні Алілія висловом θεὸς ἰσχυρὸς ἀθάνατος ми стикаємося з комбінацією двох виявлених етимологій. Така гра слів нагадує талмудову. Тому, ймовірно, і те, що нас цікавить, врешті-решт походило з юдейського оточення, хай навіть сильно еллінізованого. Хоч це твердження й не може більше залишатися припущенням, усе ж відкритим залишається питання, хто, де й коли здійснив схрещення обох ангельських співів у Трисвяте.

У кожному разі, лише тепер, у світлі знань про таке схрещення легенда про об'явлення Трисвятого як ангельської пісні набирає свого повного значення. Як юдейська, так і християнська традиції здавна вважали небесний світ властивим місцем богослуження, а небесне воїнство — властивими служителями⁴⁰. Прослава ж Бога людьми на землі можлива лише як відображення участі в небесному богослуженні ангелів. Особливий статус Трисвятого полягає в тому, що воно дає людям можливість якнайдосконаліше брати участь у прославі Бога ангелами.

З німецької переклав Олег Конкевич

Аггея; пор.: Th. Schermann. *Propheten- und Apostellegenden nebst Jüngerkatalogen* [= Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 31/3]. Leipzig 1907, с. 68–69. Те, чи ця форма тексту *Vitae prophetarum*, передрукована й Мінем (PG 43, 393–413, у нашому випадку 412), справді походить від Єліфанія Кіпрського († 403), ще питання. Щодо первісного — очевидно, юдейсько-семітського — тексту, який не містить нотатки про Алілія, пор. також: Ch. C. Torrey. *The Lives of the Prophets: Greek Text and Translation* [= Journal of Biblical Literature: Monograph Series, 1]. Philadelphia, Penn. 1946. Схоже й у коментарі патріарха Германа I Константинопольського (715–730) на Літургію: τὸ δὲ ἀλληλοῦια τῆ ἐβραϊδὶ διαλέκτῳ ἐστὶν τὸ ΑΛ ἔρχεται, ἐφάνη τὸ ΗΛ ὁ θεός· το δε ΟΥΙΑ αἰνεῖτε, ὑμνεῖτε τὸν ζῶντα θεόν; пор.: N. Borgia. *Il commentario liturgico di S. Germano patriarca Costantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario* [= Studi liturgici, 1]. Grottaferrata 1912, с. 25.

³⁹ За цю вказівку я дякую о. д-ру Пірмінові Гутгеру, еромонахові Чину святого Бенедикта з монастиря Мюнстершварцах. Цей висновок впливає, по-перше, з відомого випадання гортанних звуків при перенесенні з єврейської мови у грецьку (наприклад, з «галилія» стає «алілія»), а по-друге, з високої варіаційності при вокалізації кореневих. Зрештою, слід би спитати в бібліїстів, чи грецька інтерпретація Алілія методом Атанасія не могла б привести до інтерполяції Пс. 41:3 (LXX).

⁴⁰ Пор.: E. Peterson. *Das Buch von den Engeln*, 2-ге вид. München 1955. Особливо вражаюче цю думку висловлює Херувимська пісня, яку співають під час внесення дарів на візантійській Літургії; пор.: F. v. Lilienfeld (ред.). *Die Göttliche Liturgie des hl. Johannes Chrysostomus mit den besonderen Gebeten der Basilius-Liturgie im Anhang*, кн. А: *Griechisch-Deutsch* [= Oikonomia IIA]. Erlangen 1979, с. 50–54.